

Előszó

NEM OLVASMÁNY. E könyvet nem lehet „kiolvasni”. E két kötet a dokumentumok sorközeibe dermedt történelem. Kézbe kell venni újra, meg újra. Lapozni. Olvasni. A nyitott oldalak fölött elrévedni. Becsukni egy időre, mert csak annyit vehet belőle számba az ész, amennyit elbír a lélek. E két kötet nem csak könyv: a magyar Holocaustban a könyvek könyve. Nemzedékről nemzedékre való örökség. Tárgya szent tárgy mindazok számára, akik a magyar Holocaust-ot önmaguk megélték és akik megélik nemzedékről nemzedékre halottaikban a magyarországi történelem e talán legsötétebb korszakát. Randolph L. Braham munkájának első kiadása az 1989-es rendszerváltás legelső pillanatait épp, hogy csak megelőzi. A késleltetett, magyar, teljes felszabadulás dokumentuma. A pluralisztikus társadalom felé forduló nemzet bölcsességének szép jele, s egyben a történelmi igazság egyik új alapköve is. Fundamentum, amit most csaknem nyolc esztendő szabad kutatásainak dokumentumaival: új adatokkal, új szempontokkal egészített ki, pontosított és bővített a szerző. Ő végezte el a második, bővített kiadásra az elvégezhető. Emelte vissza az egykori kiadásból kimaradt részleteket mind sorra, a már nyilvánvalóan visszaemelhető, s mindazt, ami bele sem kerülhetett e könyvbe annak idején, amikor Braham professzor a hatvanas évek elején kutatásait megkezdte, amikor is csaknem 1989-ig nem juthatott hozzá a titkosított anyagokhoz. Az új kiadás természetesen közli az előző könyvből kimaradt levéltári adatokat is, tartalmazza az egykori „zárt anyagok”-at. Az új kiadás a ma már együttműködő budapesti Belügy- és más minisztériumok, a Magyar Országos Levéltár, a megyei levéltárak komoly, készséges munkáit adaptálja. A Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztje kitüntetés Göncz Árpád Köztársasági Elnök kezéből 1995-ben világszerte elismert tudományos tevékenységnek tisztelgett, még akkor is, ha ez a két könyv több mint tudományos teljesítmény. Több, mint tiszteletadás. Több, mint a teljes igazság vállalása, mert végül is szakrális emléktárgya a magyar Holocaust túlélőinek, nemzedékről nemzedékre. Mindenkinek

a maga különbeszéde Istennel, a maga testamentuma: E könyv olvastán így szólok Istenhez:

Nem mondhatjuk, hogy kihoztál volna
bennünket Auschwitzból Uram, hogy
megmentettél volna bennünket, hogy
csodád által megmenekültünk volna
Nem mondhatjuk, hogy azért vagy áldott Te
Örökkévaló, amiért túlélhettük a pusztulást,
hogy érdemünk szerint maradtunk volna életben,
hanem, hogy büntetésképpen mondhatjuk: Igen.
Igazságos vagy, mert meghagytad nekünk, hogy
mi is meghagyjuk nemzedékről nemzedékre
a Törvényt: minden zsidó lány és fiú ezentúl
úgy nézzen önmagára, mintha Auschwitzból
ő maga jött volna ki.

Mezei András

A szerző előszava a második kiadáshoz

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG elpusztítása a Holocaust történetének egyik legtalányosabb fejezete, mely tele van paradoxonokkal. A magyarországi zsidóság az 1867. évi törvényes egyenjogúsítás nyomán példátlan gyorsasággal fejlődhetett, de az első világháború utáni Európában őt sújtották először megkülönböztető törvénnyel. Ugyanakkor, noha 1938 után szigorú törvényeket, gazdasági korlátozó intézkedéseket hoztak ellenük, és egész sor erőszakos cselekménynek voltak kitéve a második világháború első négy és fél évében, viszonylag jól ment a soruk, miközben a németek által megszállt európai országok többségében hitsorsosaikat már módszeresen megsemmisítették. 1944. március 19-én aztán lesújtott a katasztrófa, az országot előzönlőtték a németek, s ekkorra a magyar zsidóságra a háborús időszak lehető legkönyörtelenebb és legkoncentráltabb pusztítása zúdult. Mindez akkor történt, amikor már küszöbön állt a szövetségesek győzelme, amikor a világ vezetői, a zsidóság vezetői is már ismerték a „végleges megoldásnak”, az európai zsidóság felszámolását célzó náci manővernek minden hátborzongató részletét. Azt a barbarizmust és gyorsaságot, amellyel a magyarországi zsidóságot megsemmisítették, Winston Churchill úgy jellemezte, hogy „ennél nagyobb, ennél rettenetesebb bűntényt talán még sohasem követtek el a világtörténelemben”.

Vajon kit terhel a történelmi felelősség ezért a katasztrófáért? Ha visszatekintünk, úgy tűnik, hogy jelentős mértékben elmarasztalhatók mindazok, akik tétlen szemlélők maradtak: a szövetségesek és a semleges hatalmak, mert végső soron közönyösek voltak a zsidóság sorsa iránt; a Nemzetközi Vöröskereszt és a Vatikán, mert nem cselekedtek idejekorán a kellő együttérzéssel; és nem utolsósorban a helyi keresztény lakosok és egyházi hatóságok, amiért egykedvűen, tétlenül fogadták, ami bekövetkezett. Kisebb mértékben ugyan, de el kell marasztalni a Magyarországon és másutt élő zsidó vezetőket is, mert rövidlátók voltak és bürokratikusán jártak el, jóllehet tévovázásuk csak magának a zsidóságnak a tehetetlenségét és kiszolgáltatottságát tükrözte vissza. Az igazi felelősség azonban szinte teljes egészében a németeket és magyar bűntársaikat terheli. Az összehangolt és elvakult cselekvésük tette lehetővé a „végső megoldás”

magyarországi végrehajtását: egymás nélkül semmire sem mentek volna. Hiába törtek a németek a zsidókérdés megoldására, útjukat állta volna, ha az újonnan megalakult magyar bábkormány nem támogatja őket, és a helyi hatóságok nem működnek együtt velük. Ugyanakkor hiába fűtötte a magyarországi szélsőjobboldali szervezeteket a vágy, hogy német példaképeik nyomdokaiba lépjenek, kitűzött céljaikat aligha érik el, ha az ország nem kerül megszállás alá.

A magyarországi zsidók tömegeit, vagyis az áldozatokat a közvetlen felelősség alól természetesen fel kell menteni, noha alkalmanként fölmerül, hogy miért nem próbáltak elmenekülni, miért nem kísérelték meg az ellenállást? Az efféle kérdések azonban nemcsak meddő, de arról is tanúskodnak, hogy akik felteszik őket, egyáltalán nincsenek tisztában az ország akkori helyzetével. A magyarországi zsidóknak – noha gyakorlatilag évek óta Auschwitz árnyékában éltek – nem voltak konkrét ismereteik a gázkamrákról és a legtöbb koncentrációs táborban folyó tömeggyilkosságokról. Akik közülük netán hallottak is beszélni ezekről a szörnyűségekről, azzal nyugtatgatták magukat, hogy ezek csak rémhírek, illetve náciellenes propagandafogások. Akárcsak vezetőik, az egyszerű emberek sem tudták elhinni, hogy a felvilágosult 20. században módszeres, futószalagszerű tömeggyilkosságok fordulnak elő. Akárcsak a náci uralma alatt nyögő kontinens más zsidói, ők is szörnyülködve és hitetlenkedve fogadták a híreket. A legáltalánosabb lelki védekezőmechanizmus a valóságtól való elfordulás volt.

A magyarországi zsidóság felfogását és valóságérzelését jórészt az szabta meg, hogy a magyar társadalomban 1867 óta elfoglalt helyzetüket nem voltak képesek elfogulatlanul megítélni. Történelmük „aranykorában”, vagyis 1867 és 1918 között elért eredményeik és a konzervatív-arisztokrata uralkodó elithez fűződő szoros kapcsolataik tudatában elhessen-tették maguktól a világ zsidóságának aggodalmait, és hamis biztonságérzetbe ringatták magukat. Az utolsó pillanatig becsapták önmagukat, azt próbálták elhiteni magukkal, hogy a szomszédos országok zsidóságától eltérően sorsuk nem lesz azonos azzal, ami hitsorsosaik nyakába szakadt a környező országokban, hogy ők viszonylag sértetlenül vészelik át a háborút, s legrosszabb esetben is csak gazdasági megszorításokat kell elviselniük. S amikor arról hallottak kósza híreket, hogy milyen szörnyűségek történtek a lengyel zsidósággal, azt hajtogatták, hogy a civilizált Magyarországon ilyesmi nem eshet meg, hiszen itt ezeréves sorsközösség fűzi össze a zsidókat a magyarsággal. Optimizmusukat alátámasztotta, hogy miközben Európa-szerte módszeresen pusztították a zsidókat, ők éveken át csaknem sértetlenül élték a maguk életét. A viszonylagos nyugalomnak ebben az időszakában a zsidó vezetők, noha ismerték a náci „végső meg-

oldásra” vonatkozó programot, sajnos nem tettek jelentékeny óvintézkedést, nem tájékoztatták a magyarországi politikai vezetést, de a zsidó tömegeket sem, nem figyeltek az országba került lengyel és szlovák zsidó menekültek tanácsaira és figyelmeztetéseire.

A magyarországi zsidóság tájékozatlan volt, felkészületlen, és nem volt egységes sem, így aztán az SS-nek és magyar cinkosainak könnyű prédája lett az ország megszállása után. A „végső megoldás” programját, a zsidók elkülönítését, kifosztását, gettósítását, összetételését és deportálását vilámgyorsan végezték el. 1944 kora nyarára Magyarország egész területéről, Budapest kivételével, csaknem 440 000 zsidót deportáltak Auschwitzba, nem egészen két hónap alatt. A gyorsaság nem volt mellékes, mert a Harmadik Birodalom ekkorra már a vereség küszöbére érkezett.

A magyar zsidóságot ért katasztrófa méreteit drámaian érzékeltetik a következő adatok. 1944. június 6-án, a hadtörténelem egyik legnagyobb napján, amikor a legnagyobb, valaha összeállt nemzetközi hajóhad megharangozta Normandia tengerpartját, három transzport érkezett Auschwitz-Birkenaubá Észak-Erdély 12 000 zsidójával. A nap végéig a szövetségesek csupán feleannyi embert veszítettek, mint aznap a magyar zsidók. Miután a szövetségesek megvetették a lábukat a normandiai partvidéken, embervesztésük napról napra csökkent. Ezzel szemben a magyar zsidókat már május 16-án kezdték halomra gyilkolni, és ez a tömegmészárlás egyre növekvő ütemben folytatódott egészen július 9-ig. De nézzünk még néhány adatot! A magyar zsidóság a háború alatt több embert veszített, még hozzá egyharmaddal többet, mint az Egyesült Államok teljes hadereje a világháború valamennyi hadszínterén együttvéve. Nagy-Britannia szenvedte el a német támadások nagy részét, katonai és polgári vesztesége mégis csupán fele volt a magyar zsidóság embervesztésének. Nem azért idézem ezeket az adatokat, hogy lekicsinyeljem a nyugati szövetségesek áldozatkészségét vagy hősiességét, hanem csupán azért, hogy érzékeltessem a magyarországi Holocaust dimenzióit.

A magyar zsidó vezetők, akiket saját kormányuk csapdába csalt és aztán sorsukra hagyott, meg kellett érjék, hogy az ország lakossága a legcsekélyebb ellenállást sem tanúsította, szomszédaik a kisujjukat sem mozdították, a világ meg mintha teljesen elfeledkezett volna róluk, s ebben a szörnyű helyzetben mindent megtettek, ami erejükből tellett, hogy mentsék, ami még menthető. A Zsidó Tanács a hagyományos vezetőkől alakult meg az ország megszállása után, s mint ilyen, akarva-akaratlan az SS eszközévé vált, miközben lényegében csupán az időhúzás taktikájával próbálkozhatott. Abban bíztak ezek a vezetők, hogy a Vörös Hadsereg gyors előnyomulása meggátolja a nácikat sötét terveik végrehajtásában. A cionisták is egyetértettek ezzel a céllal, de fenntartásaik voltak a követett taktikával

szemben, s azt az álláspontot képviselték, hogy mivel Magyarországon a tényleges hatalom az SS kezében van, a legtöbbet úgy lehet elérni a zsidóság érdekében, ha közvetlenül az SS-szel lépnek érintkezésbe, és vele próbálnak egyezkedni. Visszatekintve ma már látjuk, hogy mindkét módszer eleve kudarcra volt ítélve. Azok a németek és magyarok, akik a „végleges megoldás” programjában szerepet vállaltak, fittyet hánytak a józan értelemre és logikára, nem vettek tudomást arról, hogy bukásuk elkerülhetetlen, s nem hagyták magukat eltántorítani attól az elhatározástól, hogy Magyarországot „zsidótlanítsák”.

Könyvünkkel az a célunk, hogy élesebb megvilágításba helyezzük azt a sok bonyolult tényezőt, amely a magyarországi zsidóság megsemmisítéséhez vezetett. Érthetőbbé szeretnénk tenni és megmagyarázni mindazokat a történelmi, politikai, közösségi és társadalmi-gazdasági körülményeket, amelyek kisebb-nagyobb mértékben előidézői voltak ennek a tragédiának. A magyarországi Holocaustot a magyar és a világtörténelem, valamint a nemzetközi politika összefüggéseiben kívánjuk bemutatni és elemezni.

A második kiadás jelentősen bővített, korszerűsített és javított változata az elsőnek, amelyet 1988 végén jelentetett meg a Gondolat Kiadó az első angol nyelvű kiadás (Columbia University Press, New York, 1981, I–II.) alapján. Bár megmaradt a könyv eredeti szerkezete, sok új részt tartalmaz a végleges megoldás magyarországi megtervezésére és végrehajtására vonatkozóan. Olyan dokumentumok százezreiből leszűrt következtetéseket is tartalmaz, mely dokumentumok, különösen a magyar, romániai és volt Szovjetunió-beli helyi és országos archívumokban addig hozzáférhetetlenek voltak. Ezek, valamint a kommunizmus összeomlása óta megjelent tudományos munkák szükségessé tették több történelmi esemény újbóli vizsgálatát és értelmezését. Munkám sok fejezetét, így például a munkaszolgálatról, a zsidóellenes propagandahadjáratról, a zsidók gettósításáról és deportálásáról, az áldozatok, a bűnösök és a tétlen szemlélők attitűdjeiről szólókat jelentős mértékben javítottam és korszerűsítettem. Új fejezet foglalkozik a Holocausttal kapcsolatos háború utáni, magyarországi reakciókkal.

Nem térünk ki a fajelmélet és faji ideológia általános történelmi és bölcséleti vonatkozásaira, sem a zsidókkal kapcsolatos mítoszokra vagy e mítoszok hirdetőinek patológiájára, már csak azon egyszerű oknál fogva sem, mert ezt a technikát már megfelelőképpen feldolgozta a tudományos irodalom. Mindössze arra szorítkozunk, hogy áttekintsük és értékeljük a magyarországi szélsőjobboldal nézeteit és programját.

Az időrendi tábla (az 5. függelék) segítséget ad a művünkben tárgyalt események kellő áttekintéséhez. Leírása és elemzése tematikus alapú, és a

történeti kronológiát követi. Az első tíz fejezetben a német megszállásig terjedő korszakot tárgyaljuk. A tizenegyedik fejezettel kezdődő és a tizenhatodikkal záruló részben feltárjuk a megszállás előzményeit, jellemezzük magát a megszállást, ismertetjük azt a politikát és azokat a rendelkezéseket, amelyekkel a végső megoldást elindították, s kitérünk a hatalom intézményrendszerének a szerkezetére, tagolódására, vetünk egy pillantást a Zsidó Tanácsra, és felvázoljuk, hogyan ment végbe a zsidóság elkülönítése és kifosztása. A következő hat fejezetben a végső megoldás zárószakaszait vizsgáljuk végig az ország körzetei szerint. A huszonharmadiktól a harmincegyedik fejezetig a magyarországi Holocaust különböző vonatkozásait taglaljuk, megvizsgáljuk, milyen volt az ország zsidó és nem zsidó lakosságának magatartása és reakciója, foglalkozunk a mentési akciókkal és az ellenállási kísérletekkel, felmérjük, mit szólt és mit tett a világ, és bepillantunk a budapesti zsidóság sorsába a nácik bábjának, Szálasinak az idejében. A harminckettedik fejezetben közvetlenül a háború utáni időkről szólunk, a rehabilitációról, a jóvátételről és a bűnösök felelősségre vonásáról. Az új, harmincharmadik fejezet azokat a reakciókat tekinti át, amelyek a háború óta Magyarországon születtek a Holocaust témakörében.

A földrajzi megnevezéseket azokon a területeken, amelyeket 1938–41-ben Csehszlovákiától, Romániától és Jugoszláviától Magyarországhoz csatoltak vissza, magyar változatukban szerepeltetjük. Nem mintha nemzeti szempontból a magyart kívánnánk előnyben részesíteni, hanem azért, mert így egyszerűbb, és mert ily módon a nyelvhasználatban következetesek tudtunk maradni. A földrajzi neveket az 1944. évi névhasználat szerint használtuk. A jegyzetanyagban előforduló idegen nyelvű címeket csak akkor adjuk meg magyar fordításban, ha nem világnyelvekről van szó. Ami a személynevek írását illeti, ha nem állt rendelkezésünkre az illető személy saját kezű névaláírása, a Tiszti Címtár névírési módját követtük. A gyakrabban használt rövidítések, betűszavak és idegen nyelvű kifejezések magyarzata a Glosszáriumban található. Külön utat követtünk a héber szavak átírásában: a félreértéseket elkerülendő, következetesen az angolos átírást alkalmaztuk. Szervezetek és személyek nevét a meghonosodott formában közöljük.

Könyvem néhány fejezetét rövidített változatban már előzőleg különféle folyóiratokban közzétettem. A tizedik fejezet képezte az alapját egy, a munkaszolgálatról szóló monográfiámnak. Hadd mondjak e helyt köszönetet a coloradói egyetem kiadásában megjelenő *East European Quarterly*-nek, amiért hozzájárult, hogy az ott közzétett tanulmányt átdolgozott és kiegészített formában beilleszthessem ebbe a kötetbe. Az újraközlés engedélyezéséért ugyancsak hálás vagyok a jeruzsálemi Héber Egyetem Modern Zsidó Intézetének (23. fejezet), a *Jewish Social*

*Studies*nak (7. fejezet), valamint a *Yad Vashem Studies*nak (8., 14. fejezet és a 16. fejezet egy része).

Nincs könyv, amelynek ne volnának bizonyos hiányosságai, s e szabály alól nem kivétel a mi munkánk sem. Ezek egy része annak következménye, hogy a szerző nem járt el elég körültekintően. Legtöbbször azonban a szerző nem tudott hozzájutni éppen olyan, perdöntően fontos dokumentumokhoz, amelyek például a végső megoldás megtervezéséért és végrehajtásáért közvetlenül felelős szervekre vonatkoznak, így a csendőrség, a Belügyminisztérium VII., XX., XXI. osztálya és a Nyilaskeresztes Párt egyes dokumentumaihoz. Számosat ezek közül minden bizonnyal megsemmisítettek az Istenek alkonyának közeledtével. Más dokumentumokat azonban, mint azt több jól értesült levéltáros és történész állítja, még ma is „bizalmasan” kezelnek nacionalista vagy politikai színezetű okokra hivatkozva.

A második kiadás bővítései, átdolgozásai csak fokozták lekötelezettségemet azok iránt, akik segítségemre voltak. Hálás vagyok sok kritikusomnak és olvasómnak, akik kutatóként vagy laikusokként felhívták figyelmet az első kiadás hiányosságaira, tévedéseire. Köszönetet mondok azoknak a levéltárosoknak és könyvtárosoknak is, akik az elmúlt évtizedekben segítettek kutatásaimat. Mindig hálával fogok emlékezni a következő intézmények vezetőinek és szakembereinek szívélyes együttműködő készségére: a New York-i YIVO Zsidó Kutatóintézet, a jeruzsálemi Yad Vashem Intézet, a budapesti Magyar Országos Levéltár, Új Magyar Központi Levéltár, a Belügyminisztérium Történeti Irattára, az Országos Széchényi Könyvtár, a bukaresti Állami Archívum és a kolozsvári Regionális Levéltár, a londoni Közokirat Hivatal, az amszterdami Állami Holland Háborús Dokumentációs Intézet, a washingtoni Országos Levéltár és Kongresszusi Könyvtár, a bonni Külügyi Archívum és a New York-i Közkönyvtár, valamint a Columbia Egyetem Jogi Karának Könyvtára – hogy csak a nagyobbakat említsem. Köszönöm, hogy engedélyt adtak illusztrációk újraközlésére a következő intézmények: a washingtoni Egyesült Államok Holocaust Emlékmúzeuma, a New York-i YIVO Zsidó Kutatóintézet, a budapesti Zsidó Múzeum és Legújabbkori Történeti Múzeum, valamint a koblenzi Szövetségi Levéltár.

Munkámat nem tudtam volna elvégezni sokak nagylelkű támogatása nélkül. Hálás vagyok a támogatásért és ösztönzésért, amelyet a New York-i City University Továbbképző Központjának vezetőitől, különösen Frances Degen Horowitz rektorasszonytól és Alan Gartner dékántól kaptam. Erkölcsi és anyagi támogatásukért hálásan mondok köszönetet Elizabeth és Jack Rosenthalnak, a Holocaust-kutató Intézet mentorainak, valamint a Tanácsadó Testületben tevékenykedő baráta-

imnak és támaszaimnak, Marcel Sand elnöknek, Valerie és Frank Furth, Eva és Norman Gati, Gizella és Arie Edrich testületi tagoknak. Csakis az ő egyéni és közös erőfeszítéseiknek köszönhető, hogy az Intézet meg tud felelni számos kutatási feladatának. Külön köszönet illeti Várszegi Gábort, amiért oly következetesen és nagylelkűen támogatja a Holocaust-kutatásokat mind New Yorkban, mind pedig Magyarországon. Le vagyok kötelezve a J. and O. Winter Holocaust Research Fundnak, amelynek bőkezű támogatása híján nem lehetett volna megjelentetni ezt a könyvet. A magyar nyelvű kiadás előkészületei során nyújtott készséges közreműködésükért a Gondolat Kiadó munkatársait: Hernádi Miklós főszerkesztőt, Hodu Pálné műszaki vezetőt és Markwarth Ágnes szöveg-előkészítőt a mutatók összeállításáért illeti köszönet, továbbá Zaláné Szmezsányi Máriát a szedésért és a tördelésért. Nagyra értékelem a Belvárosi Könyvkiadó igazgatója Mezei András és munkatársa Veress Mariann munkáját, Dan Danieli, Ervin Farkas, Klára Knöpfler és Molnár Judit értékes észrevételeit s azt az odaadást, amellyel a nyomdai levonatok ellenőrzését végezték. Főként azonban Karsai Lászlónak, a szegedi JATE történészének vagyok lekötelezve, mert nagy gonddal és szakértelemmel véleményezte és javította könyvem kéziratának számos részletét. Egyes részletkérdések megvilágításáért Ember Mária történész-újságíróval illeti köszönet. Végül nagyra értékelem Berend T. Iván, Mezei András és néhai Ránki György professzorok munkámmal kapcsolatos önzetlen kommentárjait.

Különösen hálás vagyok két fiam, Steven és Robert, valamint menyem, Mariko Sandberg támogatásáért és bátorításáért, amelyekben sok-sok éves Holocaust-kutatásaim során tőlük részesültem. Utoljára, de korántsem utolsósorban szeretnék köszönetet mondani feleségemnek, Elizabethnek nem csupán szeretetéért és erkölcsi támogatásáért, hanem tevékeny alkotó szerepéért, amelyet e munka valamennyi szakaszában betöltött.

Randolph L. Braham
1994. július

Előszó az első kiadáshoz

EHHEZ A KÖTETHEZ Ránki Györgyöt kérték fel az előszó megírására. A vállalt feladatot már nem teljesíthette. Én az alábbiakban nem az ő helyettesítésére törekszem, hanem *összeállítom* azt az előszót, melyet ő írhatott volna. Erre lehetőséget nyújt, hogy „Magyar Holocaust” címmel 1982 júniusában az *Élet és Irodalom* hasábjain kritikát írt a könyv eredeti angol nyelv, 1981-ben két vaskos kötetben megjelent változatról. Mindaz, amit akkor írt, Braham professzor könyvének magyar nyelvű változatára is érvényes. És innen átadom a szót Ránki Györgynek.

Braham könyvét érdemes volna mindenkinek elolvasnia. A „végső megoldás” a hitleri nemzetiszocializmus ördögi találmánya volt. Kitervelői, kikényszerítői és végrehajtói a náci Németországban uralkodtak. A magyar zsidóság pusztulása annak a német nemzetiszocializmus által kitervelt „végső megoldás”-nak volt a része, mely meghalad minden eddigi történelmi tapasztalatot.

Nem valószínű, hogy a közeljövőben bárki meghaladja Braham történetírói teljesítményét... Végül is ezt a könyvet Magyarországon kellett volna megírni. Csak fájlalhatjuk, hogy mind ez idáig nem írtuk meg. Sőt a kérdéstről alig született itthon érdemleges munka.

A ... vállalkozás egyedülálló. Az ismert kutató évtizedek óta foglalkozik a témával: dokumentumköteteket közölt német és magyar archív anyagok alapján: minden hozzáférhető forrást átnézett; ismer minden irodalmat – lett légyen közzétéve Magyarországon, Izraelben vagy az Egyesült Államokban.

A munkaszolgálat, a bácskai vérengzés, továbbá az 1941-es deportálások által (a nem magyar állampolgárságúak egy részét átvitték a megszállt orosz területre) elpusztult 63 000 zsidó, a deportálások, a nyilas tömeggyilkosságok következtében pedig további félmillió veszítette életét. (Ha csak az 1938-as államhatárokat nézzük, a vidék vesztesége 169 008 fő – 78 százalék –, a fővárosé 88 000 – 52 százalék – volt.) Braham több mint félmillió ember kiirtásának történetét írja meg.

A hazai zsidóság 1944-es tragédiája – főbb vonatkozásaiban – eddig ismeretes volt. A New York-i kutatóhoz hasonló részletességgel azonban sen-

ki sem tárta fel az eseményeket, ez adja a vállalkozás egyedülálló értékét. Számos új, ismeretlen részletet is tartalmaz a könyv.

Egyedülálló dráma játszódott le 1944 nyarának és telének hónapjaiban Magyarországon. A nemzetiszocialista német vezetés számára megnyílt a lehetőség, hogy az évek óta sürgetett és Európa nagy részén már sikerrel végrehajtott tervét – az Endlösungot, a „végső megoldás”-t –, azaz az európai zsidóság fizikai megsemmisítését Magyarországon is végrehajtsa.

Mi tette a hazai zsidóság történetét különösen drámaivá? Az események gyorsasága? Az a körülmény, hogy amit máshol évek alatt hajtottak végre, azt itt hónapok alatt? Az, hogy fennállásuk néhány esztendeje alatt az auschwitzzi gázkamrák és kemencék soha nem üzemeltek olyan intenzitással, mint 1944. május 15. és július 13. között? (Amikor a magyarországi szállítmányok gördültek a haláltábor rámpáira.)

Mindez közrejátszott a drámában, de mégsem ez a dráma. A magyarországi zsidóság tragédiáját abban látom, hogy talán leginkább tükrözte a középkelet-európai modern fejlődés összes ellentmondását: a zsidóság asszimilációjától kezdve a kis és nagy ország kapcsolatáig, a német–magyar viszony kérdésétől a beolvadás és elkülönülés dilemmájáig, a kollaboráció és az ellenállás történelmi-erkölcsi alternatíváig.

Braham nem tűzte ki célul, hogy feldolgozza Magyarország egész német megszállásának történetét, mégis számos olyan dokumentumot és összefüggést is felszínre hoz – például a megszállók szervezeti berendezéséről és a magyar hatóságokhoz való viszonyáról –, amelyek teljesebbé tehetik a háború utolsó esztendejére vonatkozó általános ismereteket is. De minden elismerésünk mellett sem hallgathatjuk el: a jeles szerző erősebb annak megválaszolásában, hogy mikor és hogyan történt, ami történt, mint annak elemzésében, hogy miért ment végbe a katasztrófa.

Braham könyvéből hiányzik a magyar zsidóság különleges tragédiája. Nem ad megfelelő képet sem a népcsoportnak a tizenkilencedik század közepétől 1944-ig tartó fejlődéséről, sem arról az egyedülálló szerepről, melyet az ország modern fejlődésében betöltött.

A zsidóság társadalmi emancipációja Nyugat-Európában a többé-kevésbé kialakult modern gazdaság körülményei között ment végbe, míg Kelet-Európában a zsidóság, éppen az elmaradottság következtében, többnyire maga lett a korszerű gazdaság bábájává. Ilyen körülmények között a kelet-európai országok korszerűsödése úgy ment végbe, hogy a gazdasági élet számos területén döntő szerepet játszhatott a zsidóság, amelynek egyedei azonban – társadalmi, kulturális és nemegyszer jogi szempontból – megmaradtak másodrangú állampolgárnak, sohasem válhattak a kelet-európai nemzetek szerves részévé.

A magyar zsidóság fejlődése némileg eltért a kelet-európai országokétól.

Úgy is fogalmazhatnám: a magyar zsidóság tekinthető leginkább – nyugat-európai értelemben véve – saját nemzetével azonosítotttnak. Sokkal bonyolultabb történelmi és társadalmi jelenség az antiszemitizmus, semhogy általános fejlődési sémákkal elintézhessük. Mégsem járunk messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy a nyugat-európai zsidóság esetében a frontok világosak voltak. Megsemmisítésük része volt a történelmi folyamatnak, melyet például a francia lakosság többsége a nemzet egésze ellen irányuló külső támadásnak, a francia nemzeti méltóság megalázásának tekintett. Sorsuk nem választódott el annak a nemzetnek a sorsától, melynek az elmúlt százszázötven év alatt szerves részévé váltak. Kelet-Európában viszont a németek – akár szövetségesként, akár ellenségként – a középkori gettó szintjéig mélyítették az elkülönítést. Ez után – sokszor a társadalom közönye mellett – megkezdték a népitrást. A Holocaust – tűzáldozat – tehát beillett abba a történelmi vízióba, melyet a zsidóság a maga mártíromságáról, a másokkal való viszonyáról kialakított és vallott.

A magyar zsidóság pusztulásában a sorstalanság volt a különleges tragédia. A nyugat-európai izraeliták részben nemzetük sorsában osztoztak, a kelet-európaiak pedig úgy vélhették, üldöztetésükben valamiféle örök zsidó sors teljesedett be. A magyar zsidóság sem egyik, sem másik módon nem értelmezhetette a történeteket, hiszen a tizenkilencedik századtól tudatosan vallotta magát magyarnak, tudatosan akart a sorsában osztozni. Némi leegyszerűsítéssel úgy is fogalmazhatnám: nyugat-európai fejlődési utat járt be egy, gazdaságában és társadalmában inkább Kelet-Európaéhoz tartozó országban. S ha a magyarsághoz való tartozást különbözőképpen értelmezték is – akár úgy, hogy az uralkodó osztályokkal azonosultak, akár úgy, hogy a magyar valóság megváltoztatására irányuló mozgalmakban vettek részt –, vállalásuk mindig a magyar sors része volt. Csak a deportálás nyers valósága, a magyar hatóságok, csendőrök brutalitása tette sorstalanná őket; az szembesítette a túlélőket az azonosságkeresés konfliktusával.

Bármennyire bizarrnak tetszik is, a sorstragédia nemcsak a magyarországi zsidóság osztályrésze lett. 1944 fontos mérföldköve volt annak a huszadik századi folyamatnak, amelyben a magyarság európai helyét keresi. A zsidóság tragédiája a nemzet tragédiájává lett: a deportálás megszüntette azt a sajátos nemzetközi szerepet, melyet Magyarország a második világháború korábbi szakaszában felépített magának. Addig a magyar politikának – a németekkel való alapvető együttműködése ellenére is – sikerült az ország szuverenitását, legalábbis annak bizonyos elemeit megőriznie. A katonai hatalom és a jobboldali ideológia túlsúlya ellenére is többpártrendszer, lényegében törvényesség alakult ki; az önálló magyar külpolitika előkészítette a háborúból való kiugrást, előrehaladott tárgyalásokat folytatott valamiféle különbéke megkötésére. Mindezt már a német megszállás ténye semmissé

tette, a deportálás azonban az országot nemzetközileg is elszigetelte, a katonai és politikai válságot erkölcsi krízissé mélyítette.

A híres jelenet – a német külképviselet Svájcban bemutatja, hogy magyar csendőrök milyen brutálisan bánnak a vagonokba terelt zsidókkal – ügyes propagandafogás volt, de nemcsak az. Hozzájárult egy új Magyarország-kép kialakulásához, eloszlatta a vonakodó szövetséges képét. Éppen akkor, amikor Németország korábban oly buzgó csatlósai változtatni próbáltak korábbi zsidóellenes politikájukon. Magyarországon az aktív kisebbség, a németek oldalán, utasításukra és támogatásukkal, példa nélküli tömeggyilkosságot követett el; ezzel soha nem látott politikai, erkölcsi szakadékba sodorta az országot. Bethlen István híres, 1944-es nyári memorandumában utalt erre a válságra. Horthy szintén erről szólt, mikor először próbálta megállítani a deportálást? „...nálunk továbbmenő intézkedések történtek a gazdasági élet ellátásáról, s általában mindennemű munkából való kikapcsolásuk terén, mint magában a Német Birodalomban egy évek során át tartó akció folyamán. Ezenfelül az intézkedések végrehajtása során sokszor olyan indokolatlan kegyetlenség és embertelenség jutott kifejezésre, ami különösen a gazdaságilag hasznosítható vagy pótolhatatlan szakmunkára még mindig szükséges zsidókkal szemben a Német Birodalomban nem érvényesült.” Méghozzá 1944-ben, amikor a többi csatlós ország már nem volt hajlandó Hitlernek a zsidóság kiirtására vonatkozó utasításait követni! Ha igaz Bebel mondása, hogy az antiszemitizmus a buták szocializmusa, akkor Magyarországon a különösen butaké.

Braham szövegéből felsejlik azonban egy másik kérdés: miként várhatnánk, hogy az ország harcoljon a németek ellen azért a zsidóságért, amely képtelen volt bármit is cselekedni saját védelmében?

A publicisták és történészek meg-megfogalmazták: néhány száz csendőr – a németek utasítására – miként küldhetett félmillió embert a pusztulásba? Miért nem védekezett maga a zsidóság? Sok érvet hozhatunk fel magyarázatul. Szólhatunk az ellenséges környezetről, a túl kevés segítő kézről, az emberi önáltatásról, mely a halál kapujában is a menekülés lehetőségében bízott. A magyar szidóság társadalmi mentalitásáról, melynek következtében az üldözöttek – a végsőkéig azonosulni kívánván – képtelenek voltak az új helyzet követelményeivel számot vetni. A Zsidó Tanács olykor kétséges szerepéről, arról a hiedelemről, hogy a kárpátaljai – alig vagy kevéssé asszimilált – zsidóság sorsa nem lehet azonos az asszimilált, nemzeti érzésű, jórészt a középosztályhoz tartozó pesti zsidósággal.

Nem véletlen, hogy Endre László, a felszabadulás után háborús bűnösként kivégzett nyilas államtitkár, mikor a pesti Zsidó Tanács egy táviratban szóvá tette a kárpátaljai deportálásokat, a következő megjegyzést írta az aktára: „...Be kell hívni a Zsidó Tanács vezetőit, és közölni kell velük,

hogy csak a hadműveleti területekről van deportálás, ahol sok a kémkedés és a szabotázs. Ezek a zsidók (tudniillik a kárpátaljaiak – R. Gy.) nem asszimilálódtak, sok a beszivárgott elem, tehát ideiglenes eltávolításuk a hazai derék zsidóság érdeke. Ha a többi jól viselkedik, a kiszállítások lezárulnak.” Az önámításnak, persze tudatosan vagy csak a zűrzavar következtében a Sztójay-kormány rendeletei is tápot adtak. Hiszen míg az ország északi részében már téglagyárakba gyűjtötték a zsidókat, Budapesten a kormány azon tanakodott, tarthatnak-e a sárgacsillagosok kutyát, vásárolhatnak-e dohányt?

Megmenekülhettek volna? Végül is [nem] éppen a konzervatív és sok vonatkozásban antiszemita Horthy-rezsim bukása okozta pusztulásukat? A kiugrási kísérlet, a politikai változás lehetősége sodorta őket a halálos katasztrófába? Ezt csak felszínes összefüggések alapján állíthatjuk. Alig hiszem helytállónak azt a feltevést, mely szerint egy országban az adott katonai és geopolitikai helyzet mellett a zsidóknak akkor maradt némi esélyük a túlélésre, ha az illető ország vezetői lojálisak voltak a németekhez. Ha a magyar kormány 1942–43-ban meg tudta védeni a zsidókat a németektől, ezt elsősorban nem azért tehetette, mert lojális volt Hitlerhez, hanem azért, mert nem volt teljesen lojális. Merte vállalni bizonyos német követelések visszautasításának következményeit, antiszemitizmusa ellenére sem süllyedt a náci tömeggyilkosság szintjére.

Kétségtelen, hogy a németek azért nem fessegették a kérdést, mert a magyar kormányra szükségük volt. De akkor mégsem csak a lojalitás mentette meg a magyarországi zsidóságot, hanem az együttműködésnek és az elhatárolódásnak az a sajátos keveréke, mely a kis országok esetében egyre inkább a politika művészetének középpontjába került. Kényes egyensúly volt ez, könnyen felborulhatott, aminthogy fel is borult. De a Kállay Miklósnak és a kor jó néhány más vezetőjének járó elismerés mellett – mely természetesen nem jelent egyetértést politikájukkal – megkérdezhetjük: nem lett volna más az a vég, ha a Horthy-rendszer propagandájában maga is nem feszítette volna tovább a zsidók és nem zsidók kapcsolatát?

Hogy ez történt Magyarországon, abban Horthy és rendszere súlyosan felelős. Még akkor is, ha az új kormányt a németek kényszerítették az országra, ha – a sors különös iróniájaként – a pesti zsidóság megmentésében végül is Horthyé a döntő érdem. Érdemes eltűnődni azon, hogy azoknak az országoknak az esetében, amelyek a német megszállást korábban szenvedték el, a zsidóság sorsának szempontjából talán mindegy, hogy régebben demokratikus vagy antidemokratikus rendszer volt-e hatalmon. De Magyarországon a Holocaust – a sorsszerű (?) tűzáldozat – a háború utolsó hónapjaiban történt. A németek tisztán hatalmi eszközökkel ekkor már csak

ezért sem vihették volna keresztül a deportálást, mert ilyen eszközök nem is álltak rendelkezésükre.

A magyar szervek aktív közreműködése, a szélsőjobboldal támogatása nélkül a deportálást nem tudták volna végigcsinálni. Nemcsak az aktív ellenállás, már a közreműködés megtagadása vagy szabotálása is lassíthatta, keresztülhúzhatta volna a program végrehajtását. Bibó István a magyarországi zsidókérdésről több mint harminc esztendeje írt tanulmányában mindig talán a legteljesebben elemzi azokat a társadalmi problémákat és erkölcsi zavarokat, melyek végül is ide vezettek. Randolph Braham, az amerikai történész részletesen leírja, mi történt. A választ, hogy miért történt így, a magyar esszéista írásában találhatjuk.

Auschwitz után nem lehet költészet – mondotta Adorno. Ilyen körülmények között becsületes ember nem lehet többé antiszemita – írta Teleki Pálnak Bajcsy-Zsilinszky Endre, még Auschwitz előtt. Az évszázados előítéletet, melyet Száraz György oly kitűnően ábrázolt néhány éve megjelent könyvében – Egy előítélet nyomában –, nyilván nem lehet és nem szabad egyszerűen a tömeggyilkossággal azonosítani. De értelmes és jóakarátú ember megfeledezhet-e Auschwitz mementójáról?

Ránki György hat évvel ezelőtt leírt soraihoz semmit sem tudnék és nem is szükséges hozzátenni.

Budapest, 1988. május

Berend T. Iván

A Wehrmacht és az SS rangfokozatai

<i>Wehrmacht</i>	<i>SS</i>	<i>Magyar rangfokozat</i>
Leutnant	Untersturmführer	hadnagy
Oberleutnant	Obersturmführer	főhadnagy
Hauptmann	Hauptsturmführer	százados
Major	Sturmbannführer	őrnagy
Oberstleutnant	Obersturmbannführer, Standartenführer	alezredes
Oberst	Oberführer	ezredes
Generalmajor	Brigadeführer	vezérőrnagy
Generalleutnant	Gruppenführer	altábornagy
General der Infanterie	Obergruppenführer	gyalogsági tábornok
Generaloberst	Oberstgruppenführer	vezérezredes
Generalfeld- marschall	Reichsführer	vezértábornagy

Főbb forrásmunkák rövidítéseinek jegyzéke

- Așezările evreilor:** *Așezările evreilor din România. Memento statistic* (Zsidó települések Romániában. Statisztikai összegzés). Bukarest: Congresul Mondial Evreesc. Secțiunea din România, 1947.
- C. A. Macartney:** C. A. Macartney, *October Fifteenth. A History of Modern Hungary, 1929–1945*. Edinburgh: Edinburgh University Press (F. A. Praeger terjesztésében), 1957, 2 kötet (493, 519 o.).
- Der Kastner-Bericht:** *Der Kastner-Bericht über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn*. Szerk.: Ernest Landau. München: Kindler, 1961, 368 o.
- Dosar Nr. 40029:** Ministerul Afacerilor Interne (Belügyminisztérium), Bukarest. *Dos. Nr. 40029. Ancheta Abraham Iosif și Alții* (40029. sz. dosszié. Vizsgálat Iosif [József] Abraham és társai ellen). 30 kötet.
- FÁA:** „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. Összeállította és szerkesztette: Karsai Elek. Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1962, 2 kötet (cxxxvii + 575, 852 o.).
- Genocide and Retribution:** Randolph L. Braham, *Genocide and Retribution. The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania*. Boston: Kluwer-Nijhoff, 1983. 260 o.
- HJS:** *Hungarian-Jewish Studies*. Szerk.: Randolph L. Braham. New York: World Federation of Hungarian Jews, 1966–1973, 3 kötet (346, 300, 324 o.).
- IMT:** International Military Tribunal. *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*. Nuernberg: Secretariat of the International Military Tribunal, 1947–1949, 42 kötet.
- Lévai, Fekete könyv:** Lévai Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest: Officina, 1946, 320 o.
- Lévai, Zsidósors Magyarországon:** Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon*. Budapest: Magyar Téka, 1948, 479 o.

MOL: *Magyar Országos Levéltár*, Budapest: Mikrofilmgyűjtemény.
I. 185 tekercs.

Munkácsi, Hogyan történt?: Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Budapest: Renaissance, 1947, 252 o.

NA: National Archives, Washington.

NCA: Office of United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality. *Nazi Conspiracy and Aggression*. Washington, D. C.: Government Printing Office, 1946, 8 kötet és 3 pótkötet.

NMT: Nuremberg Military Tribunal, *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10*. Washington, D. C.: Government Printing Office, 1949–1953, 15 kötet.

Pinkas Ha'kehilot: *Pinkas Ha'kehilot. Hungaria* (Hitközségek enciklopédiája. Magyarország). Jerusalem: Yad Vashem, 1975, 557 o.

RAH: *Rescue Attempts During the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference – April 1974*. Szerk.: Yisrael Gutman and Efraim Zuroff. Jerusalem: Yad Vashem, 1977. 679 o.

RLB: *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*. Szerk.: Randolph L. Braham. New York: World Federation of Hungarian Jews, 1963, 2 kötet, 970 o.

Vádirat: *Vádirat a náciizmus ellen*. Szerk.: (1–2. kötet: 1958, 1960.) Benoschofsky Ilona és Karsai Elek; (3. kötet: 1967.) Karsai Elek, Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1–3. kötet.

YIVO: YIVO-Institute for Jewish Research, New York City.

YVS: *Yad Vashem Studies*. Jerusalem: Yad Vashem, 1957–1993.

Zsidó Világkongresszus: *Zsidó Világkongresszus (Magyarországi képviselete) statisztikai osztályának közleményei*. Budapest, 1947–1949.